

„artistái” (violence artists) a passzív szemlélődők jelenlétéből (220–224.). Bodó nemcsak a nők, hanem a férfiak szexualizált megalázását is bemutatja (224–229.), majd egy újabb esettanulmányban elemzi a Hamburger Sándorné ellen egy katonai laktanyában elkövetett nemi erőszak elkövetőinek motivációit (229–235.).

A mű hetedik fejezetében úgy érvel, hogy az erőszak, illetve az azzal való fenyegetés elsősorban a paramilitáris csoportok tagjai anyagi helyzetének és társadalmi pozíciójának javítását szolgálta, és bemutatja, hogy milyen társadalmi és etnikai összetételűek voltak a különböző katonai és polgári paramilitáris csoportok. Ebben a fejezetben bővül az elkövetők köre, s ahogy változik az erőszak formája, úgy új társadalmi csoportok csatlakoznak az immár főleg antiszemita motiváltságából elkövetett erőszakcselekményekhez (240–249.). Itt jelennek meg az egyetemi szélsőjobboldali mozgalmak, és a szerző az egyetemisták és az őket támogató politikai elit motivációit is elemzi (249–262.).

A katonai hierarchián és a társadalmi normákon kívül működő „farkasfalkák” (wolf packs) belső dinamikáját, tagjainak és vezetőinek nárcisztikus személyiségét vizsgálja a munka zárófejezete. Mik voltak az „antiburzsoá burzsoá lázadók” (anti-bourgeois bourgeois rebels) mozgatórugói, hogyan és miért működtek ezek az alakulatok? Végkövetkeztetése az, hogy az erőszak nemcsak eseti és véletlenszerű, hanem szisztematikus és szándékos is volt (292.).

Kötete epilógusában a szerző a második világháború végéig követi a katonai különítmények vezetőinek sorsát, majd röviden érinti a felelősségre vonások történetét és a paramilitáris szerveződések iránti nosztalgia újraéledését (300–308.).

A könyv levéltári forrásanyaga az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának vizsgálati dossziéira, a Hadtörténelmi Levéltárban található korabeli csapatanyagokra és a korabeli sértetti jegyzőkönyvekre épül. A gondosan és alaposan lábjegyzetelt könyvben egyedül a szege-di (Prónay) vadászszázalójlra vonatkozó hivatkozások nehezen visszakövethetők. Itt ugyanis a szerző – szemben az összes többi levéltári hivatkozással – az egyes dobozokban sorrendben iktatott iratoknak nem adja meg a számát, csak a dobozok számát tünteti fel. Mindez rendkívül megnehezíti az utána jövő történész munkáját. Pontos jelzet nélkül ugyanis ezer és ezer lapot kell átnézni ahhoz, hogy megtaláljuk a hivatkozott iratot.

Összességében Bodó Béla könyve nemcsak azért kiemelkedő, mert az elmúlt száz év első olyan munkája, amelyik monografikus igénnyel dolgozza fel a fehérterror jelenségeit, hanem azért is, mert interdiszciplináris jelleggel és erős elméleti háttérrel megtámogatva mutatja be téziseit.

Gellért Ádám

JEWISH SOLDIERS IN THE COLLECTIVE MEMORY OF CENTRAL EUROPE

The Remembrance of World War I from a Jewish Perspective

Szerk. Gerald Lamprecht – Eleonore Lappin-Eppel – Ulrich Wyrwa

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2019. 377 oldal

Érdekes kötetet jelentetett meg a Böhlau Verlag. A kelet-közép-európai zsidó katonai tapasztalatokkal, illetve az ezekkel kapcsolatos emlékezetpolitikákkal foglalkozó terjedelmes kiadvány jó érzékkel összeállított könyv benyomását kelti. Zsidó katonák modern kori történeteit ismertető, illetve főleg – a centenáriumi év okán – az első világháborúnak a zsidóságra gyakorolt hatását taglaló tudományos szümpozionok és kötetek születtek már. Ami

nagymértékben hiányzott, az a közép-európai rálátás, az a szemlélet, mely a lokális kutatók kulturális megértése, az egyes nemzeti nyelveken íródott források felhasználása nyomán alakul. A kötet tehát jól kiegészíti az eddig megjelentett ilyen tárgyú történeti munkákat, és régió szempontú bevezetést nyújt további vizsgálatok felé. Ugyanakkor érződik, hogy egy konferenciakötetről van szó, amely ha nem is az egyes földrajzi-politikai egységek tekintetében, de tematikailag esetlegessé is teszi az összeállítást, így bizonyos szerzők és témák kimaradtak belőle.

A kötet bevezető tanulmányokkal kezdődik, majd ezt követően öt nagyobb egységre tagolódik: a *Soldiers* (Katonák), a *Refugees* (Menekültek), a *New Loyalties* (Új lojalítások), *Antisemitism* (Antiszemitizmus) és a *Memory* (Emlékezet) című részek követik egymást. Az első írás, melyet a szerkesztők, Gerald Lamprecht (Grazi Egyetem, Ausztria), Eleonore Lappin-Eppel (Ausztria) és Ulrich Wyrwa (Potsdami Egyetem, Németország) jegyezik, a téma rövid historiográfiai áttekintését nyújtja, valamint áttekinti a kötet szerzőit és tanulmányait. Hillel J. Kieval, a cseh zsidóság világszerte ismert kutatója (Washington Egyetem, USA) nagyobb szabású bevezető tanulmányában arról a változásról ír, amely az első világháború során végbement a Monarchia zsidóságában, illetve körülötte. A zsidókat 1918 után az „egyetlen cseh-szlovákoknak” nevezték, jelezvén, hogy az egyetlen olyan csoportról van szó, mely egyértelműen azonosult az új állammal. Kieval leírja: soha nem annyi zsidó a különböző hadseregekben, mint az első világháborúban. A számítások szerint az antant oldalán 1055 besorozott zsidó katona, míg a központi hatalmak soraiban 450 500 fő szolgált. A zsidóságra óriási hatást gyakorolt a háború, hiszen a keleti fronton a harcok nagyjából zsidó (értsd: a zsidó lakosság által lakott) területeken zajlottak, az orosz invázió (vagy éppen a visszavonulás) pedig pogromokkal és a zsidó lakosság vándorlásával is együtt járt.

Ulrich Wyrwa azt a folyamatot elemzi, mely a régi, az első világháború előtti világból az újba vezetett a zsidókat illetően. A keleti és a nyugati zsidóság közötti különbség evidens és mindenki számára nyilvánvaló volt, ugyanakkor a különböző zsidóságok élményanyaga (olykor ugyanazon szövetségen belül is) más és más volt. Az új nemzetállamok általában teljesítették a zsidók titkos kívánságait, már ami a jogegyenlőségre vonatkozott, ugyanakkor a német zsidóság helyzete romlott: erősödött az antiszemitizmus. A Balfour-deklaráció (1917) pedig mérföldkövet jelentett a cionista mozgalom számára, bár például a britek ellen küzdő osztrák–magyar–német cionisták kellemetlen helyzetbe kerültek ezáltal. Ez ismét annak paradox helyzetnek a következménye, melyet a szerző elemez.

A katonákról szóló részben Jason Crouthamel (Grand Valley Állami Egyetem, USA) a német zsidó katonák helyzetét vizsgálja az első világháború idején és megállapítja, hogy zsidó és nem zsidó katonák egyaránt megtapasztalták a harcot és a férfiaságot, mely a férfiság és a németség érzését adta. Az írás éppen emellett érvel, hogy a korabeli és a későbbi antiszemitizmus ellenére voltak kölcsönös, egységesítő tapasztalatok. Dieter J. Hecht osztrák történész (Kulturális Tanulmányok Intézete, Osztrák Tudományos Akadémia) az osztrák–magyar hadsereg katonai rabbijait mutatja be a korszakban, és különösen Bernard Dov Hausner esetét veszi górcső alá. A rabbi, aki a nagy háború alatt futott be figyelemreméltó karriert, egyszerre vált cionistává és lengyel hazafivá.

Schweitzer Gábor (Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest) a „nagy háború” ideje alatti neológ rabbikról írt tanulmányt. Olyan nagyságok nevei tűnnek itt fel, mint Blau Lajos (1913-tól az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója), Guttmann Mihály (rabbi rabbinikus tudós, a breslaui rabbiképző és a jeruzsálemi héber egyetem egykori professzora, később az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója), de ugyanúgy olvashatunk Adler Illés budapesti főrabbról, aki 1916 tavaszán, Savuot ünnepe alkalmából foglalt állást a béke mellett. Schweitzer külön vizsgálja az Országos Rabbiegyesület tevékenységét (1915-ben 30 ezer

példányban adtak ki magyar–héber imakönyvet a katonák részére), valamint a háború alatt, de főleg a végén megjelenő antiszemitizmusról is részletesen ír. Balázs Eszter (Kodolányi János Egyetem, Budapest) a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat zsidó katona-értelmiségi képét vizsgálja. A cikk részletesen – és erős képanyaggal – elemzi az egyik legfontosabb zsidó kulturális lap katona-képét. Balázs véleménye szerint a halott katona-értelmiségi képét felváltotta egy kifejezetten cionista megközelítés, mely a hősök jelentőségét hangsúlyozta. A lapban megjelenített vélemények kezdetben a háborúra képtelen zsidó sztereotípiája ellen küzdöttek, majd a zsidó cselekedetek a (zsidó) öntudat megerősítését szolgálták, melyet az antiszemitizmus egyetlen ellenszerének, valamint a kialakuló zsidó nemzeti öntudat erkölcsi alapjának tartottak.

Eleonore Lapin-Eppel a bécsi zsidó sajtót vizsgálja, azokat az orgánumokat, melyek 1918 és 1938 között a zsidó háborús erőfeszítésekkel foglalkoztak. Véleményem szerint a könyv egyik legjobb tanulmányát olvashatjuk munkája révén, hiszen mind a történelmi előzmények sora, mind az akkori kontextus jól bemutatva, sajtóanyagok részletes elemzésével kerül elének. Lapin-Eppel megállapítja, hogy a zsidóság nagy reményei hajótörést szenvedtek a háborús vereség miatt, és az antiszemita gyűlölködés elhomályosította az esetet bajtársak emlékezetét. A zsidó sajtó folyamatosan emlékeztette az olvasókat arra, hogy mennyit tettek a hazáért ezek a katonák. A háború után e sajtó helyreállította a zsidóságnak mint transznacionális közösségnek a képét, ugyanakkor az ellenséges országok zsidó katonái hősiességéről is szó esett (ami Németországban nem így történt). A háború végén a palesztinai Zsidó Légiót (mely angol katonai egység volt) zsidó hadsereggént ünnepelte ez a sajtó Bécsben, csak a jobboldali cionisták (revizionisták) nem felejtették el felemlíteni azt, hogy ezek a katonák a Monarchiával ellenséges katonai tömb részei voltak. 1932-ben alapították meg Ausztriában a Bund Jüdischer Frontsoldaten (Zsidó Frontkatonák Szövetsége) nevű testületet, de ez a szervezet már a zsidóság növekvő fenyegetettségére való válaszként értelmezhető. Olaf Terpitz (Grazi Egyetem) zsidó írók háborúra vonatkozó írásait elemzi, elsősorban Shimon An-Sky jiddis művét (*togbukh fun khurbn*) és Simon Dubnov oroszul írt *Egy zsidó katona történetét*.

A *Refugees* című nagyobb tematikus egységben is számos kiváló írás található. Gintaré Malinauskaité (Mainzi Egyetem, Németország) a vándorló litván zsidó menekültekkel foglalkozik, elsősorban Hirs Abramowicz litván zsidó író, újságíró írásai alapján. 1915 márciusa és szeptembere között az Orosz Birodalomba behatolt német hadsereg (főleg a frontzónából) több mint félmillió zsidót űzött ki vagy tett menekültté. Maga a háború, melynek során a litván zsidóság minimum 75%-át elmozdították otthonából, megváltoztatta a különféle nemzetiségek addigi együttélését, állítja Abramowicz, aki bár reménykedett a régi szép idők visszatérésében, lánya nem véletlenül jegyezte meg: „nem sokat tudott (mármint az apa – N. A.) arról, mi fog még következni”. (201.)

Ines Koeltzsch (Cseh Köztársaság) a cseh-zsidó sajtót és irodalmat vizsgálja a galíciai és bukovinai zsidó menekültekről kialakított vélekedések tekintetében. A helyzet az volt, hogy a cseh zsidó szerzők elsősorban államuk iránt (ez jelentette a régit, de az újat is) voltak lojálisak. A hagyományos zsidó szolidaritás nem volt túl erős a kelet-európai zsidó menekültekkel kapcsolatban, álláspontjuk szerint nem maradhatnak tartósan cseh földön, vissza kell térniük oda, ahonnan elmenekültek.

A *New Loyalties* című nagyobb részben Nino Gude (Ausztria) az ukrán galíciai hadsereg zsidó katonáinak 1918–1919-es kettős lojalitását elemzi. Az ukrán galíciai hadseregben lévő zsidók és nem zsidók együttműködése nem volt konfliktusmentes, ugyanakkor a hadsereg fontos integratív szerepet is megpróbált betölteni. A besorozott zsidó katonák ukrán zsidóként definiálták magukat, a fontos célokat tekintve pedig azonosultak a hadsereg céljaival, az új ukrán állammal. Ana Ćirić Pavlović (Szerbia) a jugoszláv királyságban zajlott, a zsidók lojali-

tásáról szóló nyilvános vitákkal, beszédmódokkal foglalkozik. A képekkel is bőven illusztrált tanulmányból kiderül, hogy az új jugoszláv állam megpróbálta rendezni a zsidók helyzetét: a judaizmus 1929-ben az állam egyik hivatalos vallásfelekezetevé vált. A cionizmus – a többi európai országhoz képest – nagyobb elfogadottságnak örvendett, annak ellenére, hogy az osztrák–magyar hadseregben szolgált egykori zsidó katonák igényeivel és érdekeivel nem foglalkoztak. A szerb zsidók – akiket jó viszony fűzött az uralkodó szerb Karagyorgyevics családhoz – helyzete viszont erősödött.

Az *Antisemitism* című részben Thomas Stoppacher (Grazi Egyetem) az 1917–1920-as évek azon osztrák parlamenti vitáit veszi górcső alá, melyek a közös hadsereg zsidó katonáit érintették. A történész fontos írásában megállapítja, hogy az első világháború végén erősödött a politikai antiszemitizmus, mind a keresztényszociális, mind a különféle német nemzeti pártok révén. A zsidókat azzal vádolták (Magyarországon is hasonló volt a helyzet), hogy kibújtak honvédelmi kötelezettségeik alól és profitáltak a háborús gazdaságból. Ugyanakkor nemcsak az erre adott válaszok, de maguk a vádak sem cáfolhatták a zsidó katonák teljesítményét a háborúban. A zsidó delegátusok a parlamentben védekeztek az antiszemitizmus ellen, ugyanakkor ki voltak téve a Monarchia elkövetkezendő bukása látható és nem látható következményeinek.

Miloslav Szabó (Comenius Egyetem, Pozsony) az első csehszlovák köztársaság ideje alatt a zsidó tisztek ellen irányuló antiszemita támadásokkal foglalkozik. A szerző azt állítja – más véleményekkel szemben –, hogy nem volt komoly antiszemitizmus Szlovákiában, és csak az 1930-as években változott meg a helyzet. A zsidókat egyébként nemcsak azzal vádolták, hogy nyereszkeskednek, hanem azzal is, hogy „magyarosítanak” – ezek a fordulatok pedig a szlovák nemzeti mozgalom régi sztereotípiái közé tartoztak.

A *Memory* című utolsó, nagyobb részben Hildegard Frűbis (Humboldt Egyetem, Berlin) Max Liebermann, a német impresszionizmus vezető alakja és a frontharcos zsidó katonák kapcsolatáról ír, felelevenítve Liebermann ezzel kapcsolatos alkotásait.

Gerald Lamprecht (Grazi Egyetem) a zsidó katonáknak az osztrák kollektív emlékezetben betöltött szerepét vizsgálja 1914 és 1918 között. A zsidó és nem zsidó háborús emlékezet sok szempontból hasonlított egymásra, ugyanakkor a zsidó elvárások mások voltak. A zsidó háborús emlékezet mindig kötődött az antiszemitizmus elleni küzdelemhez, a társadalmi befogadáshoz, a jogvédelemhez, így kifejezetten transznacionális irányban fejlődött tovább, amely – 1935-ben, egykori ellenségek részvételével – a Zsidó Háborús Veteránok Világszövetsége megalapításában kulminált.

Ljiljana Dobrovšak (Ivo Pilar Társadalomtudományi Intézet, Zágráb) az első világháború alatt elesett horvátországi zsidó katonákról ír, számba véve a háborús emlékhelyeket.

Szeghy-Gayer Veronika (Pavol Jozef Safarik Egyetem, Kassa) az eperjesi (Presov) hősi zsidó emlékmű létrejöttének körülményeit vizsgálja mint helyi közösségépítő vállalkozást. A projekt a helyi neológ és liberális zsidók együttműködéséből született; nincsen nyom arra vonatkozóan, hogy az ortodoxokat vagy a cionistákat bevonták volna. A háborúra való emlékezés a zsidóknál a béke eléréseért tett erőfeszítésekről és a helyi kultúráról szól, nem a hadi szolgálatot vagy a zsidó identitást ünnepezték ezzel. Mindez – ha nem is tudatosan, de – szembehelyezkedést jelentett a különféle nacionalista törekvésekkel is.

Végezetül egy kritikai megjegyzés: a magyar kutatók bevonása (bár jó írások születtek a hazai szerzők tollából) korlátozottnak tűnik, s ez nyilván összefüggésben áll a konferenciakötet jelleggel. Az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában szakértő Konrád Miklóstól, az első világháború és a zsidóság kapcsolatát jól ismerő Hatos Páltól, illetve az egymással szembenálló (askenázi) országok hadseregeiben szolgált zsidó katonák vallásjogi (halachikus) problémáiban otthonos Turán Tamástól szívesen olvastunk volna tanulmányokat ebben a kötetben. Szintén

jó kiegészítés lehetett volna egy írás a magyar–izraeli Avigdor Hameiri héber íróról (1890–1970), Ady ismerőséről, akinek *A nagy örület* című (héberül 1929-ben Palesztinában, magyarul először 1931-ban Pozsonyban megjelenő), első világháborús regényét nemrég kiadta a Múlt és Jövő Kiadó. Az említett jeles történészek és Hameiri szerepeltetése tovább emelhetné a kötet – így is magas – színvonalát, és fokozhatta volna hasznosságát is.

Novák Attila